

Városépítészetünk időszerű értéktényezői *

Az alábbiakban főként a hazai városépítészetnek olyan értéktényezőivel foglalkozunk, amelyek az eddig általában jól ismerteken túlmenően tisztázást érdemelnek. Nem lehet tehát célunk új, teljes városépítészeti értékrendszer alkotása, csak a meglévő részleges, de időszerűnek vélt fejlesztése. (Városépítészetben az építészeti, az alkotás jellegű városépítés értendő.)

Evidenciája ellenére szükséges annak hangsúlyozása, hogy a városépítészetnek mind elméletében, mind gyakorlatában a helyes, korszerű és lehetőleg maradandó értékrendszer alapvető fontosságú. Mind az elmélet, mind a gyakorlat bizonytalanná válik tisztázott értékek és ezek összefüggéseinek kellő feltárása nélkül. És csak az elméletileg tisztázott és a gyakorlatban bevált értékelés alapján várhatjuk azt, illetve munkálkodhatunk azon is, hogy a közösség, a közvélemény, a köztudat az eddiginél helyesebb értékelés szerint ítéljen és működjön közre a városépítészeti alkotó folyamatában.

Nehezíti a feladatot, hogy ilyen vonatkozásban az értékek mérése ez idő szerint számszerűen még elvileg is alig gondolható el, bár nem lehetetlen. Tiszta elvi kiindulások, bevált meghatározások esetén ez matematikai módszerekkel előbb-utóbb talán lehetséges lesz. Néhány számszerű értéktényezőt — így pl. a térarányokét, ritmikáét, látószögekét — már eddig is alkalmazhattunk. Törekvéseink tehát most még nem irányulhatnak a mérhetőségre, hanem inkább (esetleg annak is alapjául szolgáló) elvi tisztázásra egyes időszerű vonatkozásokban.

Eddig (a korábbi fejezetekben) kerültük a „műalkotás” kifejezést és általában alkotásról, alkotási folyamatról szóltunk. Ebben több indítékunk is volt, és ezeket előre kell bocsátanunk, akkor is, ha igazoltságuk még talán nem elégséges és az elmondandók egészével válik, ha válik, azzá.

A városépítészeti művészeti ágként, művészeti alkotás lehetőségeként vizsgáljuk, illetve ennek evidenciáját az építészet egészére vonatkozóan elfogadtuk és valljuk. Mégis célravezetőbbnek véljük, ha most vizsgálódásunk kezdetein, sőt zömében is előttünk elsődlegesen nem az esztétikai hatás, a művészi hatás áll, hanem mindazok a tényezők, folyamatok, hatások, amelyek ennek keletkezésbeli, alkotásbeli előfeltételei. Részből azért is, mert sok tapasztalat szól amellett a városépítészetben, hogy az ellenkező végről, tehát az esztétikai hatás, a *gyönyörködtetés felől való megközelítés, ha nemegyszer helyes és fontos elvekhez is vezetett, a gyakorlati megvalósulásban inkább külsőséges hatásokat eredményezett.* Ezt leginkább talán építészetünknek és városépítészetünknek az 1951—1954-ig tartott időszaka mutatja.

Másik indítékunk erre az, hogy a városépítészet alkotói folyamata keletkezésében, céljaiban és végső eredményeiben is csak részben látványszerűsége, formai hatásaival gyönyörködtetésre törekvő, és semmi esetre sem elsődlegesen arra irányuló, legfeljebb egy-egy kivételes rész-alkotás esetében. A városépítészeti olyan elemi életszükségletek, az egyéni és közösségi élet, együttélés számtalan ismert és rendszerezett funkciója, optimális megoldására és ennek formai kifejezésére irányul, hogy a művészi, a műalkotás-hatás alapjai — a jelenre vonatkoztatva — eleve ezek kielégítésében, illetve kielégítettségében vannak.

Harmadik indítékunk az, hogy a városépítés-történet tapasztalatai szerint a felépült városrészeknek általában csak egy hányada érte el, egész városoknak

* Fejezet — rövidítésekkel — a szerző doktori értekezéséből. A vonatkozó irodalomjegyzéket a fejezet egészé tartalmazza.

pedig általában csak részei érték el a műalkotás jelleget — részen értve akár területet, együtttest, akár szerkezetet. Egyrészt azért, mert csak egyes részek műalkotásszerű megvalósítására volt igény, lehetőség, másrészt pedig azért — és ez a többség —, mert az *utókor értékelte műalkotásként, váltakozó megítélések szerint, a keletkezésük idejében ilyen szándék nélkül, nagyjából a célszerűség kielégítésére készült alkotásokat.* Nagymértékben feltehetjük, illetve szükségszerűnek véljük, hogy ez korunk városépítészeti alkotó folyamatára és ennek eredményeire is áll. Sőt annyiban fokozottan, mert az industrializált tömeges lakás- és ipari építés, a gyors lebonyolítás még nagyobb mértékben fordítja a figyelmet a mennyiségi, a célszerű, a funkcionális igényeket kielégítő megoldás felé. Ezekhez viszonyítva tehát ritkábban kerül olyan feladatokkal szembe, ahol a gyönyörködtetés, az eszmei reprezentálás, illetve különleges, magasrendű eszmei tartalom formai kifejezése a cél.

Talán jó példa erre a moszkvai Vörös tér, mely valamikor a jelenlegi eszmei tartalmától távol állóan, a város fejlődésével központi célokra keletkezett, és később, részben már fennálló elemek felhasználásával, mások elbontásával, újak létesítésével fokozatosan vált a szocialista világnak úgyszólván eszmei centrumává, művészi értékű téralkotássá. Itt tehát az idő tényezőhöz jutunk el: közelebből egyrészt a műalkotások nagy részének időben lezajló kialakulásához, másrészt az értékek felismerése, kiszűrődése ugyancsak időben lezajló folyamatához, amelyben már a megismerés, a megszokás, a kötődés is szerepet játszik. A budapesti Nagykörút erre is jó példa: keletkezése idején tervszerű, jelentősnek vélt alkotásként, de első sorban a város forgalmának levezetésére, levegőjének tisztítására, a világos és határozott városszerkezet kialakítása érdekében létesült. Viszonylag nehezebben és hosszabb ideig is épült, mint e kor más alkotásai, és így kissé egyenetlenebbé vált. Megítélése még mai napig is váltakozó, főként a szegélyező bérházak komerciális, a korra jellemző, de nem elsőrendű eklektikus architektúrája, egyhangú beépítése révén. Vonalvezetése gyakorlati okok, kisajátítási nehézségek miatt nem mondható tisztának, sőt törést is mutat. Ennek ellenére közeledünk ahhoz, hogy egészében városépítészeti műalkotásnak értékeljük, sőt védjük, a védelemnek természetesen az egészre és nem részletekre vonatkozó értelmében. És ebben az értéknövekedésben az eltelt nyolcvan esztendőnek sok felismerése, építészeti fejlődése, tapasztalata jutott szerephez: többek közt az a felismerés is, hogy helyette mást, a korszerű igényeket teljesen kielégítő alkotást ugyanitt belátható időn belül nem hozhatnánk létre. És ugyanezen időszaknak egy sokkal igényesebben, műalkotás szándékával kialakított terét, a mai Hősök terét lényegesen mesterkéltebbnek, kulissza jellegűnek látjuk, és gyökeresebb átalakításában korunkat inkább kegyeleti szempontok, mintsem esztétikai vagy más értékelés gátolják. Nem szólva a Kossuth Lajos térről, melyet befejezetlenségétől függetlenül, és az ott álló középületeknek a maguk korában kiemelkedő és ma is részben fennálló értéke, a téralakítás nagyigényűsége ellenére — főként téraránybeli, egységbeli hiányosságai miatt egyáltalán nem értékelhetünk. Voltaképpen így vagyunk egyre inkább Budapest egészével — világviszonylatban is jelentős értékűnek bizonyult dunai látképével, összképével. Az, ami az építése idején a legnagyobb igényességgel épült — pl. a budai megnövelt palota, a Parlament, a Halászbástya, az egykori Erzsébet-híd formai alakítása — részleteiben azóta mind vitatottá, sőt túlzásig elvetetté vált. Az egykori budapesti Rakpiac (ma Roosevelt tér) új, igényes beépítését egyenesen vétkesnek véljük. És ugyanakkor az lett értékke — az egész —, ami úgyszólván összeállt, részben tervszerűen, de nagy részében organikus, szükségszerű módon, mintegy három-négy évtized alatt. Főként a hidak rendjére, a Parlament, a budai palota, a Mátyás-templom, a Halászbástya, az Akadémia, a Vigadó, a pesti Duna-parti házsorok, a volt szállodasor városképi együttesére gondolunk, ide értve a tájnak és városnak ugyan hibáktól nem mentes, mégis organikus, szükségszerű összhatását. Sőt megállapíthatjuk, hogy az organizmus alapját éppen a tájhoz, a terepviszonyokhoz való szükségszerű illeszkedés adta meg.

Végül szándékosan kerülnünk kellett a műalkotás kifejezését, állandó előtérbe állítását, mert — éppen a városépítészetben — az előzőkben elemzett, determináltan közösségi jellege folytán — *műalkotás létrehozásának olyan előfeltételei is vannak, amelyek túlzottnak a városi közösség és még inkább a tervezés lehetőségein.* Mindinkább általános, az ország, a népgazdaság egészével, alakulásával függnek össze. Nem egy műalkotás igényű, így megkezdett városépítészeti alkotás sorsa mutatja ezt. Így részben maguknak új városainknak az alakulása, részben pl. olyan nagy jelentőségű együttesek, mint a Duna-parti volt szállodasor pótlása, a Petőfi-híd budai hídfője egységes kiképzése, ezeknek váltakozó, de általában a városépítészet és a városi közösség keretein túli okokból váltakozó, késlekedő vagy hiányzó feltételei. És — tovább gondolkodva e fonalon — ha a városépítészetet közösségi alkotásnak tekintjük és a közösségi alkotások már említett, jórészt ugyan korábbi példáira, általában életelőokra irányuló cselekményekre — gondolunk, akkor csaknem törvényszerűnek is vélhetjük, hogy *közösségi alkotásban kevésbé érvényesül, érvényesülhet, illetve arra kevésbé jellemző a tudatos műalkotásra törekvés, mint egyéni alkotásban.* Az alkotás-igény él a közösségben is, de kérdéses, hogy ez tudatosan műalkotás-igény-e, sőt feltehető, hogy többnyire nem az. Életszükségeit kívánja megfelelően és marandóan kielégíteni, mindenestre ezen az úton indul el.

Mind ezek alapján kategóriakülönbséget kell tennünk műalkotás és alkotás között. Mindkettőt jellemző a formai egység, a kifejező erő, adott témánkban a látványyszerű, a jellegzetes képi érvényesülés is. Műalkotásban ez a hatás: a szép, a teljesség érzése, a valóság teljes tükrözése magas és maradandó fokát éri el, és gyönyörködtető, olykor megrázó. Alkotásban mindez kisebb fokon áll fenn, és a szépézés helyett a tetszetősség, a jóézés, továbbá más, már eddig is említett, a városépítészeti alkotásra jellemző érzések: eligazodás, áttekinthetőség, otthonosság, egység érzése nyilvánulnak meg. Feltehetően tehát még inkább szubjektív mozzanatokra visszavezethető érzések, amelyek a célszerűséget a gyakorlati használatban kísérik. Itt jut szerephez — óvatosságra intő szerephez is — a megszokás. Ugyanazért jut itt nagyobb szerephez a befogadó szubjektum, a felismerés, átélés, a képalkotás. A városépítészet elismert műalkotásaihoz jóformán senki sem közeledik úgy, hogy azt felfedezze — gyönyörködik benne és erre már előre felkészült, illetve felkészítették. Viszont ezek kiszűródése is, lényegében elismert értékké válása is azon az úton indult el, hogy korábban vagy újabban felismerték, befogadták, tudatosították értéküket. Ezt többnyire közösségek tették, és csak újabban a műtörténet, az esztétika, és még újabban a turisztika. *Ily módon a városépítészetben alkotás — műalkotás között átjárhatóság, híd van; alkotás előbb-utóbb műalkotás rangjára emelkedhet, és nincs kizárva az sem, hogy korukban elismert műalkotások értékükből idővel veszítenek, esztétikai értékük csökkenő megítélése révén.* Ez a folyamat pl. megkezdődött a szegedi Dóm téren és egészen helytelen devalválásig, a szabadtéri színház nézőtereként való beépítéséig vezetett.

Lényegesnek azt tekintjük, hogy a műalkotást az alkotástól a városépítészetben kevésbé a szándék és nem is törvényszerűen a tartalom, a magasabb rendű eszmei tartalom választja el, hanem a formai kifejezés teljessége, intenzitása, szuggesztivitása és nem kis részben a befogadó korszak, a befogadók értékelő, főként beleélési képessége. Végső fokon kisebb és nagyobb közösségekben való revelálódása. Ez utóbbi is teszi, hogy némely alkotás később emelkedik műalkotás rangjára, az előbbi pedig, hogy műalkotás-igénnyel készültek nem érik el vagy később veszítik el azt. Nem szolgálna időszerű és a gyakorlatban is hasznosíthatónak vélt céljainkat, ha a továbbiakban kizárólag a műalkotás létrejötte és fennmaradása értéktényezőivel foglalkoznánk; úgy véljük, *célravezetőbb általában az alkotásokéval foglalkozni, azzal, hogy közülük a legtöbb értéktényezőt magas fokon és főként marandóan magukban hordók előbb-utóbb műalkotásoknak is minősülnek és feltehetően azok is maradnak.* Sem Siena főtere, sem a Campidoglio vagy a Place de la Concorde esetében ezt senki nem vitatná. A szerényebb cél több eshetőséget rejt magában a végső és nyilvánvalóan mindenkori építészeti cél, illetve remény teljesülésére; műalkotások létrehozására, mint közvet-

Végül szándékosan kerülnünk kellett a műalkotás kifejezését, állandó előtérbe állítását, mert — éppen a városépítészetben — az előzőkben elemzett, determináltan közösségi jellege folytán — *műalkotás létrehozásának olyan előfeltételei is vannak, amelyek túlvezetnek a városi közösség és még inkább a tervezés lehetőségein.* Mindinkább általános, az ország, a népgazdaság egészével, alakulásával függnek össze. Nem egy műalkotás igényű, így megkezdett városépítészeti alkotás sorsa mutatja ezt. Így részben maguknak új városainknak az alakulása, részben pl. olyan nagy jelentőségű együttések, mint a Duna-parti volt szállodasor pótlása, a Petőfi-híd budai hídfője egységes kiképzése, ezeknek váltakozó, de általában a városépítészet és a városi közösség keretein túli okokból változó, késlekedő vagy hiányzó feltételei. És — tovább gondolkodva e fonalon — ha a városépítészetet közösségi alkotásnak tekintjük és a közösségi alkotások már említett, jórészt ugyan korábbi példáira, általában életcélokra irányuló cselekményekre — gondolunk, akkor csaknem törvényszerűnek is vélhetjük, hogy *közösségi alkotásban kevésbé érvényesül, érvényesülhet, illetve arra kevésbé jellemző a tudatos műalkotásra törekvés, mint egyéni alkotásban.* Az alkotás-igény él a közösségben is, de kérdéses, hogy ez tudatosan műalkotás-igény-e, sőt feltehető, hogy többnyire nem az. Életszükségeit kívánja megfelelően és maradóan kielégíteni, mindenestre ezen az úton indul el.

Mind ezek alapján kategóriakülönbséget kell tennünk műalkotás és alkotás között. Mindkettőt jellemzi a formai egység, a kifejező erő, adott témánkban a látványszerű, a jellegzetes képi érvényesülés is. Műalkotásban ez a hatás: a szép, a teljesség érzése, a valóság teljes tükrözése magas és maradandó fokát éri el, és gyönyörködtető, olykor megrázó. Alkotásban mindez kisebb fokon áll fenn, és a szépszerűs helyett a tetszetősség, a jóérzés, továbbá más, már eddig is említett, a városépítészeti alkotásra jellemző érzések: elgázkodás, áttekinthetőség, otthonosság, egység érzése nyilvánulnak meg. Feltehetően tehát még inkább szubjektív mozzanatokra visszavezethető érzések, amelyek a célszerűséget a gyakorlati használatban kísérik. Itt jut szerephez — óvatosságra intő szerephez is — a megszokás. Ugyanazért jut itt nagyobb szerephez a befogadó szubjektum, a felismerés, átélés, a képalpottság. A városépítészet elismert műalkotásaihoz jóformán sem közeledik úgy, hogy azt felfedezze — gyönyörködik benne és erre már előre felkészült, illetve felkészítették. Viszont ezek kiszűrődése is, lényegében elismert értékke válása is azon az úton indult el, hogy korábban vagy újabban felismerték, befogadták, tudatosították értéküket. Ezt többnyire közösségek tették, és csak újabban a műtörténet, az esztétika, és még újabban a turisztika. *Ily módon a városépítészetben alkotás — műalkotás között átjárhatóság, híd van; alkotás előbb-utóbb műalkotás rangjára emelkedhet, és nincs kizárva az sem, hogy korábban elismert műalkotások értékükből idővel veszítenek, esztétikai értékük csökkenő megítélése révén.* Ez a folyamat pl. megkezdődött a szegedi Dóm téren és egészen helytelen devalválásig, a szabadtéri színház nézőtereként való beépítéséig vezetett.

Lényegesnek azt tekintjük, hogy a műalkotást az alkotástól a városépítészetben kevésbé a szándék és nem is törvényszerűen a tartalom, a magasabb rendű eszmei tartalom választja el, hanem a formai kifejezés teljessége, intenzitása, szuggesztivitása és nem kis részben a befogadó korszak, a befogadók értékelő, főként beleélési képessége. Végső fokon kisebb és nagyobb közösségekben való revelálódása. Ez utóbbi is teszi, hogy némely alkotás később emelkedik műalkotás rangjára, az előbbi pedig, hogy műalkotás-igénnyel készültek nem érik el vagy később veszítik el azt. Nem szolgálná időszerű és a gyakorlatban is használhatóknak vélt céljainkat, ha a továbbiakban kizárólag a műalkotás létrejötte és fennmaradása értéktényezőivel foglalkoznánk; úgy véljük, *célravezetőbb általában az alkotásokéval foglalkozni, azzal, hogy közülük a legtöbb értéktényezőt magas fokon és főként maradandóan magukban hordóknak előbb-utóbb műalkotásoknak is minősülnek és feltehetően azok is maradnak.* Sem Siena főtere, sem a Campidoglio vagy a Place de la Concorde esetében ezt senki nem vitatná. A szerényebb cél több eshetőséget rejt magában a végső és nyilvánvalóan mindenkori építészeti cél, illetve remény teljesülésére; műalkotások létrehozására, mint közvet-

lenül ez utóbbira törekvés. Ezt nem egy ilyen kudarc és ugyanakkor építészetiünknek alakuló, úgyszólván genezisben levő, az elemi indítékokhoz — hely, anyag, szerkezet, funkció — visszatért és onnan újra, új formákkal kibontakozó volta is indokolja, egyben igazolja. Eddig legértékesebb és leginkább maradandó hatásait nagyobb szerkezetekkel és hasznosságai, úgyszólván „prózaí” alkotásokkal érte el — ez a folyamat fokozottabban közösségi alkotás jellege révén, még fokozottabban áll a beletartozó, de tőle mégis különböző városépítésetre is.

Mielőtt az időszzerű, közelebbi megvizsgálásra érdemes értéktényezőket áttekinténénk, említést kell tennünk olyan értékkategóriákról, amelyek már eddig is — főként városépítés-történeti és részben a műemlékvédelmi elméletben és gyakorlatban kialakultak. Mindenekelőtt az *építészeti — lényegében alkotásbeli — értékről és a történeti, lényegében dokumentum értékről*. Ezek persze szélső és így túlságig is leegyszerűsített kategóriák, amelyek közötti kölcsönhatásokra, átmenetekre már mások is utaltak. Úgy véljük azonban, hogy ezen túlmenően is foglalkoznunk kell a kölcsönhatással. Egyrészt azért, mert a városépítészetben jellegzetesen, inkább mint az építészetben, az új alkotás — tehát a merőben építészeti érték is — igen hamar „történetivé” válik, vagyis az idő múlásával változik, és ha nem is változik, megítélése változik éppen az idő múlása folytán. Másrészt a történeti értéket a városépítészetben úgyszólván mindig alkotáshoz vagy maradványaihoz kapcsoljuk. Sőt a városépítészeti alkotás lényegében magában hordja a korábban kifejtettek alapján a történetiséget is, ez egyik alakítója. E két kategória tehát fontos, hasznos, de absztrakt — valójában két pólus, mely között a valóság: az alkotások, értékek elhelyezkednek. Ugyanezért, és éppen különleges hazai viszonyainkra tekintettel, *egy harmadik, végső fokon a történetibe is beleillő értékkategóriát vélünk helyesnek használni, ami egyébként más vonatkozásokban régóta ismeretes — a ritkaságét*. Értve ezen elsősorban a helyben, de esetleg tágabb értelemben is ritkát, ismeretlent, szokatlant, és így fokozott jelentőségűt, végső fokon értékűt. Régészeti emlékek vagy hazánk ókori romjai, az Alföldön a középkor töredékes emlékei erre jó példák. A ritkaság-érték ugyanis az, amelyben az alkotás-jelleg a legkevésbé jellegzetes, sőt gyakran nincs is, illetve elveszett — a múltat, annak egy korszakát a pusztá anyagi létével, helybenlétével és helyben másként elő nem forduló létével revelálja.

Még egy — gyakran előforduló és gyakran, sőt a leggyakrabban mérlegelt értéktényező: a gazdaságét, illetve a használatit kell említenünk. Itt csupán abban az összefüggésben, hogy a gazdasági, illetve használati érték jelenléte nagymértékben erősíti mind a történeti, mind az építészeti értéket vagy e kettő együttesét, és különösen történeti értékek esetében módosítóvá is válhat, ide értve a pótolhatóság, a helyette új alkotás létesítése mérlegelését, sőt elsősorban ezt. A gazdasági, a használati érték idők múlásával még növelően is hat a történeti értékre: a huzamos használat, a megszokás és a nehezen pótolhatóság, a mélyen átélt szükségyszerűség sokszor már érzelmivé válhat. Ennek éppen közösségi vonatkozásai jelentősek. A történeti és még inkább az alkotásbeli értéket könnyebben tulajdoníthatjuk olyan létesítménynek, amit észszerűen amúgy is csak megmaradónak ítélnünk. Ennek a városépítészetben nemcsak egyes épületek, együttesek, hanem főként a városszerkezet szempontjából is jelentősége van. A használat, a gazdaságosság szempontjából értéktelen, sőt esetleg fokozott áldozatot igénylő történeti értékek társadalmi megítéléséhez, elfogadtatásához, érték áldozatok hozatalához mindig több erőfeszítésre van szükség, és e téren reálisan több érték feláldozásával is kell számolni. Ez az építészet, a városépítés alapvetően célszerűségi és társadalmi jellegéből következik, előnyeivel és hátrányai-val egyaránt. Itt „gyűjtőkre”, múzeumokra nem számíthatunk — ritkaságok őrzése, bemutatása kivételével. *Mindaz városépítészeti alkotásaink bizonyos fokig relatív értékelésének szükségéhez vezet.*

A budapesti Nagykörút mint határeset eszempontról, ezen értéktényezők kölcsönhatása, elemzése szempontjából példaként szolgálhat. Ritkaságértéke természetesen nincs, ehelyett inkább helyi értékről beszélhetünk, ami a továbbiakban kifejezésre jut. Alkotásértéke — az előzőek szerint — fogyatékoságai ellenére megállapítható. Nemzetközi viszonylatban, főként az előképül szolgáló bécsi Ringhez és párizsi boulevard-okhoz képest lényegesen szerényebb, helyi értéke viszont nagy. Részben azért is, mert gazdasági, használati értéke ez idő szerint kiemelkedő: a forgalomnak még távlatban is eleget tesz, sőt e tekintetben egyre nélkülözhetetlenebb. A szegélyező lakóházak viszonylagos avultságuk ellenére — és ez az alkotás jelleggel összefügg — az egységes, összefüggő beépítés miatt is korszerűsítve szintén még hosszú ideig használhatók, jelentős gazdasági értéket képviselnek. Történeti értéke ugyancsak növekvőben van; éppen alkotás voltából eredően is. Részben keletkezése korának időbeli távolodása, e korszak városépítészetének realitásabban megítélése, ugyanakkor azt híven tükrözése folytán. Másrészt Budapest növekedése folytán, aminek következtében e hajdan csaknem periferikus út központivá, ezzel együtt fokozottan látogatottá, ismertté, megszokottá — a városlakók közösségét éppen fokozódó történetiségével egybekapcsolóvá vált. A Nagykörút egyike lett azon alkotásoknak, amelyek Budapest egészét, az egészről alkotott tudatot meghatározzák. Mindez együtt teszi, hogy a Nagykörút nemcsak Budapestnek távlati rendezési tervein is adottságként szerepel, hanem, mint már említettük, előbb-utóbb egészében a városépítészeti alkotások — együttesek — helyileg értékes voltának jellegzetes példajaként a maga egészében védelmet is igényel.

Azokat az értéktényezőket, amelyeket az eddigiek alapján kiemelni és megvizsgálni szándékozunk, a városépítészeti alkotást nagymértékben meghatározó két fő tényező — a közösség és az idő — köré kíséreljük meg csoportosítani. Annak feltételezése és szándéka nélkül, hogy ez a kettéválasztás tisztán alkalmazható; az értéktényezők, miként maguk az utóbbiak is — a közösség és az idő — általában összefüggnek és túlnyomórészt mindkettőhöz tartoznak. Mégis mind az eddigi vizsgálódásnak, mind a témának, úgy véljük, leginkább ez a bontás felel meg.

A közösségnek az alkotásokat létrehozó tevékenysége kevésbé tudatos az egyénhez képest, és ezáltal is közelebb áll a természetéhez. Ez részben a közösségi tudat jellegéből, részben a városépítészeti alkotás egész folyamata — tehát nemcsak a tervezést értve ezen — jellegéből következik. Ugyanezért tudatosul is lassabban és homályosabban egy-egy város, városrész képe a közösségben, mint egyéneknél (bár az egyének többségében is lassú folyamat ez) — és válik felismerésében nagyobb jelentőségűvé a beelátás, beelérés, a felismerés képessége és lehetősége, aminek viszont jelentős közösségi gyökerei, vonatkozásai vannak. A városkép, ha pusztán mint felismert, átélt látványt tekintjük, ebben a vonatkozásában hasonlít a tájképhez. Felismerésében, értékelésében és ezáltal közösségek tudata kialakításában persze egyéneknek jelentős szerepe lehet. A városépítészeti alkotás tehát felfedezése tekintetében is közelebb áll a természetéhez, tájak felfedezéséhez, értékeléséhez.

A közösségnek ugyanis alkotásokat befogadó, átélő folyamatában alapvető szerepe van a tudatos értékelést, gyönyörködést megelőző olyan folyamatoknak, amelyek életjelenségekkel, életlehetőségekkel kapcsolatosak és a városépítészeti alkotásokban főképpen látványszerűségük révén érvényesülnek. Egyik ilyen az *egység érzete, felismerése*, akár egész városnak, akár részének olyan értelemben, hogy ez egyben magának a közösségnek életét, sőt létét meghatározó térbeli kerete. *Az egység és azok a formai, jelen esetben látványszerűen érvényesülő tényezők, amelyek azt létrehozzák, meghatározzák — értéktényezők*, az egység méretétől, összetettségétől, hatása intenzitásától függő méretekben. Egész város egységének felismerése, szuggesztíója mint városépítészeti alkotásnak, illetve a városépítészeti eszközeivel, magasabb

fokán áll az értékeknek, mint a részeké; ezért is soroljuk a múltból Párizst, Velencét, Leningrádot egészükben a legnagyobb részű városépítészeti alkotások közé. *Az egység érzete, látványszerű átélése, felismerése ugyanis a leglényegesebb tényező a tekintetben, hogy a közösség a maga térbeli létét, valóságát felismerhesse, átélhesse.* Város vagy városrész minél inkább alkalmas erre alkotás voltával, e tekintetben annál értékesebb.

Az egység méretétől is függően lényegessé válik továbbá az, hogy benne mind a kisebb közösségek, mind a lakosok *a maguk térbeli hovatartozását lokalizálhassák.* Ezzel együtt pedig magában az egységben eligazodjanak, benne pillanatnyi térbeli helyzetükről — sőt a benne való mozgáshoz, élethez szükséges időről is — mindenkor tájékozódhassanak. *A központok szerepe, helyzete, alakja felismerhetősége különösen jelentős e tekintetben, de csaknem ugyanígy jelentősek az egységnek jól érzékelhető határai, a benne történő mozgásokat irányító, befolyásoló térbeli rendszerek (utak, terek, létesítmények együttese) is.* Az eligazodást elősegítő legfőbb tényező *az áttekintés lehetősége:* olyan térbeli helyzet, rendszer tehát, mely akár a tényleges egybetalás, akár a részekről az egészre következtetés vagy mindkettő révén *a tudatban képet ad az egészről és a benne elfoglalt helyzetről.* Az eligazodás és a térbeli hovatartozás lokalizálása jellegzetesen látványszerű tényezői a közösségi hovatartozásnak — egyének részére egy közösséghez tartozásnak, közösségek számára pedig egy nagyobb egészben való elhelyezkedésnek, elhatárolódásnak, amit másként nevezve *otthonosság*nak, legalábbis egyik fő ismérvének tekinthetünk. Az eligazodás, hovatartozás, az otthonosság érzetei *biztonságérzettel*, tehát jó érzéssel párosulnak, és a tudat alatt is előmozdítói egy városhoz, városrészhez való kötődésnek, majd a tudatos ragaszkodásnak, tetszésnek, végső fokon esetleg gyönyörködésnek is. Mindazok a tényezők tehát, amelyek ezt a városépítészeti eszközeivel látványszerűen elősegítik, fokozzák — értéktényezők; *város egésze vagy része minél inkább válik alkotás voltával közösségeket és azok tagjait magához kötővé, számukra otthonossá, annál értékesebb.*

A város egészének vagy részeinek, főként területi, létesítményi egységeinek birtoklása, *a birtoklás érzete* fokozza a közösség és tagjai előbb említett kötődését, hovatartozását, egybetartozása érzését. A birtoklás érzésén csak részben értjük a jogi tulajdonban — köz- vagy közösségi tulajdonban létüket, hanem főként annak tudatát, érzését, lehetőségét, hogy létrejöttükben, sorsukban, jövő alakulásukban a közösségnek és tagjainak érdekeltsége, ahhoz hozzászólási, sőt alakító lehetősége van. Míg tehát fontos városi létesítmények, művek, területek idegensége, a közösségen kívülisége elidegenítő — addig közösségi birtoklásnak érzete, tudata e létesítmények jelentőségével arányosan odakötő lehet. A múlt alkotásait illetően ez utóbbi alakulhatott ki. Ezért a birtoklás érzésének egyrészt az előbbieket szerint a városépítészeti alkotás folyamatában, másrészt a múlt alkotásai védelmében, tökéletesítésében van jelentősége. *A birtoklás érzete tehát közvetve értéktényezővé válhat, főként a létrehozásban, valamint a beleélés, az azonosulás folyamatában.* Fordítva is azonban: az érték a birtoklásra ösztönözhet. Ez utóbbi viszont egyes városrészek fejlődését mozgathatja elő más részek rovására.

A birtoklás, a használat, a közösségnek beavatkozásra, illetve alakításra való lehetősége alakítja ki részben a *helyi jelleget*, olyan értelemben, amennyiben ez helyileg jellegzetes életszokásokból és ezeket tükröző építészeti-városépítészeti részletekből, általában városképi elemekből tevődik össze. A helyi jelleg egyrészt közösségi produktum, másrészt a közösséget — a hovatartozást, az eligazodást, az otthonosság érzetet — erősíti, ugyanígy a városképbe való beleélést, a vele való azonosulást is. *Ezért a helyi jelleg — a városképi elemek tekintetében — értéktényező, annál inkább, minél meghatározhatóbb és látvány-, illetve képszerűbb.*

A szervezett közösségi élet térbeli, városépítészeti megnyilvánulása végső fokon *a rend érzetét, képzetét adhatja, méghozzá — ellentétben a mozgó elemekkel — a maradandóság érzetével, tudatával párosulva, és így e tekintetben az egyik legmagasabbra értékelhető tényezője a városépítészeti alkotások hatásának.* Renden azt a szervező erőt, elvet, tartalmat értve, mely közösségek életét, az együttélést és ennek térbeli

megoldását maradandóan, következetesen meghatározza. E rendnek természetesen fokozatai vannak, a kisebb közösségektől és kisebb jelentőségű életjelenségektől fokozatosan a legnagyobbakig és a legáltalánosabbakig. Ez nem jelenti szükségképpen a városépítészeti alkotás térbeli méretét is, inkább tartalmát és a tartalmat kifejező voltát, sűrítettségét. Végső fokon látkép, sőt egyetlen városi tér is revelálhatja egy nagy közösség, egy történelmi korszak alapvető rendjét, és ez kétszeresen is fokozott értékű: a sűrítés fokozó hatása és a tartalom magasabb rendűsége miatt. (Pl. az országos Duna-hidak rendje Budapest látképeben, Siena középkori polgárságának rendje a város főterében.) A városépítészeti alkotások lehetősége, intenzitása többnyire itt csúcsosodik. A veszély inkább az, hogy erre nem alkalmas esetekben, az előfeltételek, főként a megfelelő tartalom hiányában is, nemegyszer törekszenek. A budapesti Hősök tere vagy a Kossuth Lajos tér ismét példa — látszólagos rendjük, egységük mögött valóban közösségi rend és ennek építészeti kifejezése alig van; az egész ezáltal látszattá, csaknem sivárrá válik. A moszkvai Vörös tér viszont fokozatosan kialakult, egy nagy nép történetét sűrítő voltával és legújabb alkotásainak, felülete kiképzésének méltóságával egy óriási közösség összetartozását, erejét fejezi ki. A párizsi ún. nagytengely pedig, két végpontján diadalíveivel, mai napig a francia nemzeti dicsőség érzetét, a nemzeti öntudatot.

Ezek után vehető fel élesebben: *milyen mértékben értéktényező az előzetes terv, illetve a tervszerűség?* A távolabbi múltra vonatkoztatva semmiképpen sem. Akár Róma, akár Velence egésze, sok részlete mint magasrendű városépítészeti alkotások és sok középkori város példa erre. Ez azonban csak a múltra és csak az egyéni, a tudatos, a tervrajzon vagy más módon kifejezett előzetes városépítészeti elgondolásra vonatkozik. A múltból is kiemelhetünk olyan, a természeti alkotásokhoz közelebb álló, organikusan létrejött városokat, városrészeket — közösségi alkotásokat —, amelyek végső fokon egy mélyebb, lényegesebb és hatékonyabb tervszerűséget tükröznek és az értékek rangsorában legelöl helyezkednek el. A jelenbeli, illetve a jövőre irányuló tervszerűséget tekintve pedig már állást foglaltunk amellett, hogy a megnövekedett méretek, a bonyolultabbá vált életjelenségek és számos más tényező elengedhetetlenül szükségessé teszik a tudatos tervszerűséget, az előzetes tervet. (Ezen nem pusztán tervrajzot, hanem összetettebb művet értve.) Eszerint *a jelenre vonatkoztatva városépítészeti érték terv nélkül keletkezett új állapot esetén sem elvileg, sem gyakorlatilag nem képzelhető el.* Viszont állást foglaltunk már amellett is, hogy a tervezést, a tervet nem tekintjük sem azonosnak, sem túlnyomóan egybeesőnek a városépítészeti alkotással, mert ez utóbbiban a kezdeményezésnek, a célok-
nak, az előfeltételeknek, úgyszintén a megvalósítással járó sokrétű tevékenységnek is jelentős és jellegzetesen közösségi, sőt jellegzetesen formáló szerepe van. Állást foglaltunk már abban is, hogy a terv — egyéni alkotás esetén is — a közösség szándékaiból, igényeiből kiinduló és azok megvalósítására is lehetőséget adó, ilyen értelemben tehát közösségi jellegű alkotási folyamat része kell hogy legyen. Végül állást foglaltunk abban, hogy terven nem értjük feltétlenül a jövő állapot teljes és részletes elgondolását, még kevésbé előírását — még ha ez egyes, inkább kivételes esetekben el is képzelhető —, hanem általában olyan tervet, amely módot ad a megvalósulás folyamán a részletek alakítására, a közösségi élet alakító munkájára, a változó vagy növekvő igényeknek megfelelő alakulására. Ily módon összegezve: *a tervet, a tervszerűséget korunkban feltétlenül szükséges értéktényezőnek tekintjük, de ezen csak az alkotás egyik tényezőjét értjük.*

A közösségi problematika keretében — bár látszólag túlvezet rajta — kell foglalkozni a városépítészeti alkotások *turisztikai jelentőségével*, ilyen jellegű átélésével és ennek közösségi vonatkozásaival, értékével. A turisztikát növekvő világjelenségnek, tudatot formáló jelentőségűnek kell hogy véljük. Célpontjai nagy részben városok, városépítészeti alkotások. Azt itt nem érintjük, hogy e célpontokat általában nem a turisztika hozta létre és ismerte fel — közösségek hozták létre és értéküket részben az egyéni, részben a közösségi értékelés határozta meg. E kettő között mégis

van kölcsönhatás. A magaén kívül más városokat is megismerő városlakó viszonyítva objektívebben lát, és ez részben erősítheti közösségi érzetét, hovatartozását — szubjektív kötődéseinek objektív alátámasztása révén —, részben igényesebbé teheti otthon a városépítészeti alkotó folyamatban és annak megítélésében. Ugyanakkor egy városba érkező látogatók tetszésükkel, kritikájukkal szintén hasonló eredményt érhetnek el. Sőt a városépítészeti alkotások iránti igényesség végső fokon fokozódhat éppen a turisztikai igények ismerete, fontossága, az ezek kielégítésére való törekvés révén. Ez utóbbi egész települések, illetve települési rendszerek (pl. Balaton környék, fekete-tengeri fürdőhelyek) tervszerű fejlesztésének alapjává válhat, témánktól azonban elvezet, illetve különleges témát képez. Végül, és ez már valóban túlvezet témánkon — a turisztikai városélmény (városépítészeti élmény) a város közösségén túlmenő tágabb értelemben válhat közösséget erősítő, alakító hatásúvá. *Bizonyos azonban az, hogy a városépítészeti alapvető értéktényezői nem turisztikai eredetűek, hanem a saját közösségből keletkeznek.* Ugyanakkor a turisztikai, a látogatói élmény intenzitása, gyakorisága a városépítészeti alkotásoknak értékmérőjévé is válhat azáltal, hogy általában *értékesebb városépítészeti alkotás az, mely szélesebb körben és hamarabb tesz képessé tetszésre, beleélésre, végső fokon a teljes valóság átélésére és gyönyörködésre.*

A turisztikára való szükségszerű kiterés két, témánk szempontjából talán legfontosabbnak mondható értékelési problémára, és mondhatni értéktényező problémájára világít rá. Az egyik az említett *túlzott képszerűség*, illetve a városépítészeti alkotás élményeinek túlzott mértékben képi élményként rögzítése. Ez a rövid tartamú gyors városnézéssel, látogatásokkal vagy fotókból, éppenséggel könyvekből megismert, közvetített városépítészeti élményre jellemző, és bár kulturális, az érdeklődést felkeltő, a látást, az ismereteket növelő jelentősége igen nagy, mégsem azonos, a végső fokon térélményt jelentő városépítészeti alkotás teljes befogadásával. Ez utóbbi ily módon csak ritkán jöhet létre és általában kevésbé intenzív, mint a városban élő, mozgó, annak térbeliségét bár szintén elsősorban látványként és képek összegezésével, mégis helyváltoztatásokkal, napi mozgásokkal is megismerő lakosságé. Terek térbeliségét például szélükről fotografálva és ekképpen rögzítve még művészi hatású, sűrített, illetve összegező jellegű fénykép esetén sem lehet olyan mértékben átélni, mint bennük, belsejükben, és ez a fotografálásnak sok előnye mellett ilyen szempontból hátránya. Ugyanis elkerülhetetlenül sematizálja a városról alkotható képeket, elhalványítja a város térbeliségének tudatát, és alapszámban véve festői élményt szuggerál. *A teljes élmény végső fokon a város közösségében jön létre, kevésbé tudatosan, mint egy-egy részlete a látogatókban, viszont mélyebben, maradandóbban, és ami lényeges: alkotó, alkotásra is ösztönző módon, hatással.* A látogató eltávozik, számára a városkép objektum volt — a városlakó ott él és tevőlegesen része városa életének, alakulásának, számára a város elkerülhetetlenül szubjektum is.

A másik probléma ugyanis ebből következik: *a szubjektív és az objektív, másként szólva az érzelmi jellegű és egyben relatív, valamint a tudatos jellegű és egyben abszolút értékelés kérdése a városépítészetben.* A turisztikai látás — értve ezen tágabb értelemben az értő látogatók, hivatásos városnézők látását is — akár primitívebb, akár fejlettebb fokon szándékosabb, tudatosabb és kisebb-nagyobb mértékben a már bevált, felismert értékrendszer követi. Összehasonlításokat tesz, persze felfedez is, és új értékítéletekhez juthat. *A turisztikai szemlélet általában azonban objektív természetű és egy általánosabb értékrendszerhez igazodik.* Többnyire a magasabb rendű, legismertebb értékeket keresi fel elsőnek, és csak később és csak kisebb arányokban fordul érdeklődése a helyi jellegű, a kisebbrendű, esetleg ismeretlen értékek felé.

A közösségi értékelés természetéből eredően szubjektívebb. Egyrészt maga a közösségi tudatosulás folyamata, módja, tényezői révén is — másrészt, mert kevésbé viszonyít, mérlegel. Azt értékeli, ami az övé, ami az életkerete, ami számára a valóság. Amihez tehát a legegyszenciálisabb módon, úgyszólván elementárisan kötve van. Ez szükségképpen többé-kevésbé érzelmi jellegűvé válik, illetve esetleg kezdettől

és mindvégig az, még ha lehető objektívvé tétele szükséges is. Hajlamos akár túl-, akár aláértékelésre az érzelmi hozzáállástól, ennek motívumaitól függően. Helyi jellegzetességek, helyi történeti, építészeti emlékek, esetleg ritkaságok általános vagy éppenséggel még viszonylagos érték híján is fontosakká, becsülteké válhatnak. Sőt ez az érzelmi befolyásoltság a múlt és a jelen szempontjából is különbözhet. Így az alkotó indítékokból eltúlzott értékelése a jelen keletkező alkotásainak, a múlt avuló alkotásainak lebecsüléséhez vezethet. Ugyanígy fordítva: a pusztán hasznossági, célszerűségi szempontból mérlegelt új alkotások hiányosságai, szokatlanságuk folytán gyakran elidegenítőek és a múlt alkotásainak túlbecsüléséhez vezetnek, már csak azok megszokottsága következtében is.

Ezek az ingadozások — olykor szélsőségek — világosan mutatják a „lehető” objektív értékelés, az erre irányuló mindennemű erőfeszítés fontosságát. Azért „lehető”, mert teljesen objektívvé eleve nem válhat, olyan értelemben, mint pl. műtárgyak, képek, szobrok értékelésénél, éppenséggel kereskedelmi árbecslésénél. Azért nem, mert a városépítészeti alkotás a leginkább közösségi alkotás volta mellett — mondhatni úgy is: azzal ellentétben — a leginkább helyhez kötött, a helytől leginkább determinált, tehát a legegységibb alkotás, még az épületeknél is inkább az. Ez utóbbi tény viszont egyrészt a hasonlítást nehezíti elvileg, sőt gyakorlatilag is — városokat egymás mellé téve például nem hasonlíthatnánk össze —, másrészt *a szubjektív elemet város megítélésében — kívülállókéban is, még inkább benne élőkben — kiküszöbölhetetlenné teszi.* Ezt már a városképről szólva megállapítottuk, hangsúlyozván, hogy abba többé-kevésbé beleéljük magunkat, mint olyan térbeli alkotás képébe, amely alkotásban élhetünk, lakhatunk, ezt legalábbis valószerűen elképzelhetjük, sőt oda kívánkozhatunk. Vannak például, akik ha tehetik, nekik tetsző várost választanak letelepedési helyükkül. Város megítélésébe, és még lehető objektív megítélésébe is tehát óhatatlanul belejátszik a hely és a kor (tér és idő) egyedi és sehol máshol úgy elő nem fordult, elő nem fordulható korrelációja. Az, ahogyan egy várost felépítettek, amilyen az idők folyamán lett, abban mindig van történelmi-iglel szükségsszerű, akár a természeti törvények szerint alakult természetben.

A város szükségsszerű kialakulását, ennek törvényszerűségeit és eredményeit felfedve, és főként más városokhoz is viszonyítva őket, objektívabb megállapításokhoz juthatunk, tehát a lényegében sajátsszerűen szubjektívét „lehető” objektívvé és így célra irányulóbbá tehetjük. Ez egyben kísérlet lehet a merőben ítélkező, a kívül álló városépítészeti esztétikai, illetve művészettörténeti értékelés mellett, az alkotói, az építészeti jellegű és indítékú, valójában közösségi, legalábbis közösségivé válható értékelésre. És természetesen egyértelmű azzal, illetve feltételezi azt, amire már eddig is utaltunk, de itt hangsúlyozottan kiemeljük: *a városépítészet komplex alkotói folyamatában a közösségnek a városépítészetre nevelése, látásának fejlesztése, ítéletei megérlelése — az egész alkotói folyamat egy részeként maga is városépítészeti alkotói tevékenység.* Itt ugyanúgy összeér a tudományos vizsgálódás és építészeti alkotás, mint amikor a tudományos vizsgálódások célszerűbb szerkesztéséhez, tervezéshez adnak hasznos eredményeket.

Az idővel kapcsolatos városépítészeti értéktényező vizsgálatában mindenekelőtt újból ki kell emelni, hogy a városi közösség kialakulása alapvetően időbeli, sőt időtől függő folyamat, e kétféle csoportosítás az értéktényező vizsgálatánál már csak ezért is összefügg. Ki kell emelni továbbá az idő hármasszerepét a városépítészetben: a város keletkezésével eltelt, a megismeréséhez, megtekintéséhez szükséges és a város periodikus életével, úgy is mondhatnánk, használatával kapcsolatos időt.

A keletkezéssel eltelt időnek az értéktényezővel való kapcsolata kettős: negatív és pozitív. *Negatív* akkor, ha a városépítészeti alkotás ezt az időt, ennek a városban,

a városképben való kifejeződését nem veszi figyelembe, sőt esetleg éppen szükség-telenül eltünteti. Ez történhet a múlt felé irányulóan, tehát a múlt tárgyi emlékeinek, városépítészeti elemeinek, sőt alkotásainak is lerombolásával — ide értve még olyan fokú elhanyagolást is, mely előbb-utóbb pusztuláshoz vezet. Történhet pedig a jövő felé irányulóan olyan tervek készítésével, amelyekhez a terv szerinti egységek kialakítása nem valósítható meg, ezáltal előre nem látott módosulások keletkeznek, az egységet megbontják, és ez ismétlődve — esetleg újabb és újabb tervek szerint — végső fokon anarchikusabb állapotot hozhat létre, mint a terv nélkül keletkezett spontán, de többé-kevésbé organikus állapotok. *Positív* értelemben ezeknek ellentétként történhet a múlt emlékei, városépítészeti alkotásai megőrzésével és beillesztésével a fejlődő városba, a jövőt illetően pedig rugalmasabb, keretjellegűbb tervezéssel, mely számot vet a módosulásoknak nemcsak lehetőségeivel, hanem szükségével is — valójában az élet, a városlakó közösség alakító és kitöltő munkájával. *A keletkezési idő kifejeződését — műalkotási szinten — azért kell magasra értékelnünk, mert az valójában az életnek, teljesedésének megjelenése a városképben — bizonyos fokig az organizmusok, a természetszerű fejlődés megnyilvánulása — és mint ilyen, végső fokon gyönyörködtető, sőt boldogító lehet.* Az ember, a szemlélő részévé válik általa, egy nagyobb egésznek, tér- és időbeli folyamat teljességének. Ha az idő térbeli megjelenítését pusztán a periodikus (napi, alkalmi) mozgások kifejezésére korlátoznánk, akkor ezzel az életnek a város által kifejezhető teljességét is korlátoznánk.

Ezek az idővel kapcsolatos lehetőségek város vagy városrészes tartalom-formai egységével is kapcsolatosak. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az egységet — miként a közösségről szólva a rend kifejeződését — a legmagasabbra értékeljük a városépítészeti alkotásban, és minél teljesebb, minél sűrítettebb, tartalmasabb kifejezés, annál magasabbra. A városépítészetnek a köztudatban is általában a legmagasabbra értékelt alkotásai többnyire olyan terv szerinti egységet mutatnak, melyben az időbeli rétegződés nem vagy alig észrevehetően jut kifejezésre. Itt főleg a barokk és a klasszicista városépítészet néhány közismerten kiemelkedő téralkotására, téregyüttesére gondolunk. Ezek ritka, szerencsés történelmi pillanatban, hosszabb városépítészeti-történeti érlelődés eredményeként, a lehetőségek teljes kihasználásával, nagy intenzitással és feszültséggel jöttek létre, ami ma is a városépítészeti értékrend felső szintjén áll és feltehetően marad. Bennük közvetve a keletkezés előzményei is kifejezésre jutnak. Úgy véljük azonban, hogy ez az értékrend a jelenlegi fejlődésben, időszzerű feladatainkat tekintve veszélyt is rejt magában. Azt ugyanis, hogy az elmúlt évszázadban és még ma is, az ilyen, legmagasabbra értékelt alkotások elveinek, példájának követése legtöbbször formális, külsőséges, olykor élettelen, sőt sivár városépítészeti alkotásokhoz vezetett, vezethet, tehát mind az eklektikus, mind az újabb városépítészetben — mert az ideált olyan esetekben is követte, követi, amikor annak történeti, társadalmi előfeltételei nem voltak, illetve nincsenek meg, a gyorsuló társadalmi, gazdasági és műszaki átalakulás közepette a múlt századvég óta nem is lehettek meg. Másik veszély pedig az, hogy ennek folytán nem részesült kellő figyelemben a másik értéktényező: a történeti kialakulásból, a változásokból, az időbeli rétegződésből adódó, azt kifejező városépítészeti alkotások különleges hatása. Nem részesült tehát figyelemben az — és ezt véljük a legfontosabbnak —, holott példák vannak rá még a közeli múltból is, hogy a városépítészeti alkotás a maga sajátos módján egység és érték lehet napjainkban is ilyen rétegzett, nőtt módon! Sőt az sem részesült eléggé figyelemben, hogy az előbb említett, az egységet legmagasabb rendűen kifejező, térben és időben sűrítő és így kiemelkedő alkotásokban is kimutatható a keletkezés, a közbenső változás, ami az időbeli távolodással később mindinkább természetszerűbbé, az egységbe tartozóvá válik. Ha pl. az Avenue des Champs Élysées és a Place de l'Étoile később létesült, nem is egyenletes bérházsoraít klasszicista, de egységes architektúrával építették volna meg, és az egyiptomi obeliszket, mint korban és stílusban nem oda illőt nem engedték volna a Place de la Concorde-on elhelyezni — amire a fent említett egységigény azóta hajlamos —,

akkor e nagy együttes hatása részben szegényebb, részben mesterkéltbb, életle-
nebb volna.

Ezért a városépítészeti alkotásban — a tartalom és forma egységének mint
építészeti eredetű alapvető igénynek fenntartásával — a feszültséget, a hatást
fokozó különleges értéktényezőként értékelhetjük azt, ha az alkotás elemei nem
egyidejűek, és ez az egység egészen belül kifejezésre jut. *Minél nagyobb történelmi
időszakot, minél egységesebb tartalom és rend által csoportosítva, tehát időben minél
folyamatosabb múltat, térben minél kisebb helyen és ily módon nagyobb sűrűtéssel és hatás-
fokkal tud az alkotás formáival megjeleníteni — az ilyen alkotás annál értékesebb.*
Következésképpen az idő múlásának kifejezését a városépítészeti alkotások egységén belül
a leglényegesebb értéktényezők egyikének véljük, összefüggően azzal, hogy egyrészt a
közösséggé válás folyamatát is kifejezi, másrészt a közösséghez tartozást, annak
alakulását erősíti. Különösen a városok jelenlegi nagyobb arányú, gyorsultabb átalaku-
lásában fokozottan a valóságnak megfelelő és így fokozottan időszeri értéktényező! Más
szóval azt véljük, hogy városaink térbeli növekedésében, fejlődésében a város
létéből és lényegéből eredően ez az időben múlás, változás gyakori, sőt hazánkban
az általánosabb eset, és az egyszerre felépülő egység a ritkább, egész városra vonatkoz-
tatva pedig kivételek. Korszerű városépítészettünkben a szerkezeti egységet, a szer-
kezet egységének egyidejű elgondolását és lehető megvalósítását hozza előtérbe és teszi
értéktényezővé — annál nagyobb mértékben, minél inkább átfogó jellegű, fejlődő-
képes, és így lehetőségeket nyújt a város részleteinek az időbeli változásokat követő,
de az egység rendjén belüli mindenkori alakulására.

Az idő másik szerepét: a megismerését, megszokását tekintve részben hasonló,
részben más értéktényezőkre bukkanunk. A sűrítés, a koncentráció e tekintetben is
nagyobb értékkel bír, mert általa hamarabb és intenzívebben részesül akár turista,
akár városlakó az idő múlása, rétegződése és főként folyamatos múlása, rétegződése
élményében. Ezt még a táji fekvés, elhelyezkedés, a város egybelátási lehetőségei
is fokozhatják. Bár természetesen jelentősége van közösségi vonatkozásokban,
főként turisztikai értéktényezőként jelentős, hiszen a rövidebb idő alatti meg-
tekintés, megismerés és élménykeltés nagymértékben a látogatók előnye. Ezt sok
ilyen koncentráltan élményt keltő, főként kisebb város, így jellegzetesen Prága
általános értékelése, vonzása igazolja; nagyobb méretekben leginkább Párizsé.
Itt azonban az eddiginél is határozottabb különbséget kell tennünk turisztikai és
közösségi élmény között. A város megismeréséhez szükséges idő ugyanis közösségi
vonatkozásban más természetű értéktényezőket vet fel, mint a turisztikaiban,
s főként az előbbiben válik problematikussá. Az átélés, a kötődés és ennek eredménye-
ként a városnak mint alkotásnak megszeretése, a tetszés, végső fokon a benne gyö-
nyörködés lassúbb folyamat a benne élő egyének és még inkább az ezzel kapcsolatosan,
ennek összegeződéseként kialakuló közösségi tudat szempontjából. Természetesen
fontos, illetve előnyös ez esetben is az eligazodás, az áttekintés lehetősége, az ezekkel
kapcsolatosan már említett értéktényezők. Van azonban egy másik értéktényező,
ami ezen túl jellegzetesen a város közösségi megismerése és a benne való otthonosság,
jóérzés szempontjából lényeges: *a fontosabb elemek maradandósága.* Nem képzelhető
el megismerés, kötődés, otthonosság olyan városban, ahol minden látott és félig-
meddig megismert dolog — témánk keretében városképi elem — gyakori változás-
ban van.

Ez a problematika több határkérdést érint, és ezek tisztázása szükséges. Az egyik
az, hogy *átfolylk a város napi, periodikus életébe,* de még látványyszerű városképi
jelenségekbe is, illetve összerosódik magukkal az élet szokásokkal, mint pl. üzletek,
cégfeliratok, vendéglők, elnevezések, közlekedési járművek megállói stb. A városi
életnek tehát olyan apró megnyilvánulásai, amelyek ugyan látványyszerűek is,
de kívül esnek a városépítészeti megítélésen, bár kétségtelenül összefüggnek velük.
Itt a határt az alkotási és a használati érték szabja meg; *amíg látványyszerű elem
önmagában vagy együttesében ilyen érték, addig ide tartozónak és egyben értéktényezőnek*

kell tekinteniünk. Ezt persze fokozhatja a megállapítható történeti érték, még inkább a ritkaságérték, sőt esetenként alkotási vagy használati érték hiányában is a megóvást teszi indokolttá.

A másik határ, ami felé tisztázás szükséges, a már említett megszokás, egyben szubjektív értékelés problémája. Kétségtelen, hogy a város lakóiban — főként régebbi és az idősebb korosztályhoz tartozó lakóiban a ragaszkodás ilyen elemekhez nagyobb, ami egy határig természetszerű, elfogadható, illetve mérlegelendő. E határon túl azonban indokolatlanná, túlságosan érzelmivé, a fejlődést gátlóvá válhat. Ezt egy város élete szinte naponta tanúsítja. Bonyolítja a dolgot, hogy a kisebb és nagyobb értékekhez ragaszkodás összekeveredik, s a megőrizni kívánókat egészében a múlt emlékei mellé és olykor a jövő fejlődés ellen hangolja. Ezzel ellentétben a jövő fejlődésért tevékenykedőket pedig a múlt mindenféle emlékei, megőrzésük ellen. Az ésszerű határ e tekintetben tehát nemcsak a kis elemeket, hanem egészében a megszokás, a város korábbi állaga megszokását, a hozzá ragaszkodást és ebben az ésszerűen elfogadható határt jelentheti. Bizonyosnak vehetjük azt, hogy *e tekintetben nagyobb fokú szubjektivitással, érzelmi ragaszkodással indokolt számolni, éppen közösségi jelentősége miatt*, mint az általánosan, országosan, sőt nemzetközileg objektíve elismert értékekhez, emlékekhez való ragaszkodás esetén. *A helyi érték válik tehát jelentőssé és szabja meg az ésszerűen mérlegelhető határt, általában kevésbé az esztétikai, az alkotásérték, mint inkább a történeti vagy éppenséggel a ritkasági érték alapján.* Figyelembe véve az eligazodási igényeket, a megszokottságnak ezt elősegítő s még figyelembe vehető mértékét, úgyszintén a kisebb helyi értékek együttesének, a helyi jelleget kialakító hatását.

Végül, bár az eddigiekben is minduntalan súroltuk, itt kapcsolódik, sőt folyhat át a téma a műemlékvédelem, mind az egyedi, mind a városméretű, városépítészeti műemlékvédelem problematikájába. Anélkül, hogy ebbe, számos szakkérdésébe itt elmélyedni kívánnánk, úgy véljük, hogy a városépítészet eddig tárgyalt időszakú értéktényezői nagy részben a műemlékvédelem értéktényezői is, és főként összefüggéseikben válhatnak a már eddig is ismert és alkalmazott értékelésekben hasznosakká. Nem tévesztve szem elől, hogy mérhető, rögzíthető határt ezekben az értéktényezőekben, illetve a konkrét értékelésekben annál kevésbé lehet megállapítani, minél inkább városépítészeti összefüggésekről, problematikáról van szó. Ez annak következménye, hogy a város nagymértékben egyedi alkotás, és így egészenek és részeinek értékelése egyrészt szükségképpen egyedi problémákat vet fel, másrészt szükségképpen indít arra, hogy a helyi közösségi szempontokat és ezeknek gyakran szubjektív jellegét figyelembe vegyük. Ezek olykor éppen egyedi esetek összegeződésében jelentkeznek, és összegződésük egy pontján válnak mennyiségből minőségi kérdéssé — egy város helyi jellege, általános, tehát városépítészeti értéke kérdésévé.

A műemlékvédelmi problematikát és szemléletet azonban bizonyos fokig a jövő felé is fordíthatjuk és kell is fordítanunk. Az a tapasztalat, amit a múlt emlékeinek megőrzésével, az ezzel kapcsolatos tevékenységgel és ebben közösség és idő szerepével a korszerű műemlékvédelem fejlődése kapcsán szerztünk, szükségképpen arra mutat, hogy közösségeknek az új városépítészeti alkotások megszokásához, megszeretéséhez és végső fokon értékeléséhez is időre van szükségük. Ez az idő jórészt egybeesik azzal a törvényszerű folyamattal, hogy az idő múlása a városépítészeti alkotásokat fokozódóan bizonyos történetiséggel, egyben gyakran történeti értékkel ruházza fel. A tapasztalat azt is mutatja, hogy az alkotás érték, a használati és a gazdasági érték maradandóbbá teszi a városépítészeti alkotásokat, a műemlékvédelem szempontjából is — az utóbbiak problémái többnyire olyan arányban növekszenek, minél inkább csökken a védendő objektumok alkotásértéke és gazdasági, használati értéke. Ebből következik, hogy az, amit ma valóban alkotásértékkel, legjobb képességeink és lehetőségeink szerint hoztunk létre — válhat többségében előbb-utóbb a jövőben is értékke, védelem tárgyává, úgy is mondhatnánk, műemlékké. Az új Erzsébet-híd ezt az érzést, sőt véleményt keltette, nemcsak műszaki, hanem éppen

városépítészeti alkotás voltával és a többi, részben már műemlékké vált híd mellé sorakoztatásával.

A város megismeréséhez szükséges időnek mint eredményeiben értéktényezőnek, és ezzel kapcsolatosan a témának a műemlékvédelemmel való összefüggései, egyben a jövő felé irányulása itt olyan problematikához ért, amelyet már többször is érintettünk — városépítésünk egyik legidőszzerűbb problematikájához: *a városrekonstrukcióhoz*. Befejezésként az ezzel való összefüggést kell vizsgálnunk mint a város egésze, egyben a jövő felé irányulót, továbbá a műemlékvédelemmel s a megismerés és megszokás időbeli, közösség alakító folyamatával is összefüggőt. Túlnyomóan műszaki-gazdasági és nem ide tartozó problematikájából itt csak erre az említett összefüggésre szorítkozunk. *A városméretű, városépítészeti jellegű műemlékvédelem feladata volta-képpen e szempontból az, hogy a rekonstrukció számára kijelölje, osztályozza azokat az értékeket, amelyek az újjáépítésben megővendők*. Ebben mindazok az összefüggések, amelyekről szóltunk, nagy szerepet kaphatnak, annál is inkább, mert városrendezéssel kapcsolatos műemlékvédelmi értékelésben a feláldozandó és a helyén helyette keletkező értékek mérlegelése döntő mozzanat. Itt tehát nem pusztán egyedi műemlékek helyzetére, megvédésére vagy ezek összefüggő csoportos védelmére, tehát műemléki együttesekre gondolunk, hanem a már kialakult város minden olyan értéktényezőjére, amit az eddigiek alapján figyelembe venni szükségesnek véltünk, éppen összefüggéseiben. A térben inkább hálózati, mint területi, inkább strukturális, mint mennyiségi értelmében. A város múltja, rétegzettsége, helyi jellege, az eligazodás, a jogos mértékű megszokás stb. említett tényezőire — tehát általában mind időben kialakuló, időt igénylő tényezőkre és ezek közösségalakító vonatkozásaira. A fokozatosan meginduló városrekonstrukciók esetében ezek mérlegelt figyelembevétel nemcsak az itt részletezett értéktényezők miatt szükséges, hanem egy még általánosabb és nagyobb cél: a város egészének egysége, közösségi és tér—idő egysége érdekében. Az az elkülönülés, ami újabban városokban a kívül fejlődés és belül avulás következtében kényszerűen kialakult, a múltat és a jövőt, sőt a lakosság rétegeit is elkülönítette, ezáltal egy egész közösség alakulását késleltette, a közösségi alkotó folyamatot hátráltatta — fokozatosan megoldódhat és egy nagyobb, átfogóbb egység felé tarthat. És ez egyik fő lehetősége annak is, hogy a külső, a merőben új városrészek gyakori — olykor már nemzetközi értelemben is fellépő sematizmusa, egyhangúsága, az otthonosság és hovatartozás érzését, tehát a közösség kialakulását hátráltató — kietlensége is oldódjék. Bizonyosak vagyunk abban, hogy idő múlásával a teljesülés, a megismerés, a megszokás itt is ebbe az irányba visz. Mégis, *ennél lényegesen organikusabb és maradandóbb, egyben a városépítészeti lényegéhez, több évezredek hagyományjaihoz közelebb áll az, ha maga a város újul meg. Megőrzi magában mindazt, ami érték, ezáltal a kapcsolatot a múltjával, és utat nyit ugyancsak magában a jövő fejlődés felé!* Így teremti meg a folyamatosságot, és a közösség erősödése, városához való ragaszkodása, fejlesztésében alkotó módon való részvétele — tehát egy igazi és teljes városépítészeti lehetőséget.

Lakatos József: Fák

